

Анатолій Михненко

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ДОНБАСУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

До початку ХХ ст. Донбас фактично перетворився на найважливішу базу важкої промисловості Російської імперії, став становим хребтом капіталістичної індустріалізації і капіталістичної модернізації суспільства в цілому. Донецький регіон виробляв 67% загального обсягу видобутку вугілля по імперії і, разом з Придніпров'ям, – 52% виплавки чавуну. Ці обставини, проблеми розвитку економіки регіону

даного періоду були предметом активного вивчення сучасників. Особливо цінними у цьому плані є праці П.Фоміна¹, передусім його капітальна робота "Гірничі і гірничозаводська промисловість Півдня Росії". У ній автор подає досить глибоку характеристику розвитку гірничої промисловості з моменту її виникнення в регіоні до Першої світової війни, аналізує розвиток транспортної інфраструктури Донбасу і Придніпров'я². У розділі "Донецький басейн і закордон" розглядаються зовнішньоекономічні зв'язки регіону. П.Фомін подає підрахунок іноземних внесків і кількості підприємств, які працювали на їх основі. На жаль, деякі дані автор наводить без посилання на джерела, тому вони потребують ретельної перевірки³. Особливий інтерес викликає джерелознавчий аналіз, зроблений у додатку до даної праці – "Деякі методологічні зауваження про джерела відомостей щодо гірничої промисловості", що свідчить про високу професійну підготовку автора⁴.

Найбільшим захисником ввозу капіталів у країну, як і найскравішим дослідником наслідків цього явища, виступав Б.Ф.Брандт⁵. Його фундаментальна праця є доказом необхідності притоку капіталів саме у виробничій формі для слабо розвинутих країн взагалі і для Росії зокрема. Висновки книги подають цілісну теорію, що піддавалась критиці тоді і продовжує критикуватись сучасними авторами, зокрема В.В.Крутіковим⁶ за нібито бездоказовість і апріорність. Але справа в тому, що за своїми завданнями праця Б.Ф.Брандта не була критичною. Його головною метою було теоретично обґрунтувати закономірність та необхідність припливу капіталів у Росію, в тому числі, довести позитивний ефект від такого припливу в різних галузях економічного життя на багатьох прикладах. Він описував спроби Н.Поля відкрити в Донбасі гірничі товариства, що стало можливим завдяки залученню французьких капіталів. Такі приклади підтверджували його теорію і були небезпідставними.

Протилежною за своєю спрямованістю є робота В.Зіва «Іноземні капітали в російській гірничозаводській промисловості»⁷ та «Іноземні капітали в російських акціонерних підприємствах. Німецькі капітали»⁸. На найбільшу увагу заслуговує перша робота, в якій розглядається вся гірничо-

заводська промисловість, зокрема акціонерні компанії. На жаль, регіон, який досліджується, розглядається схематично. Автор обмежився загальним підрахунком акціонерних гірничодобувних компаній і їх продуктивності, як в цілому по Росії, так і в регіоні. Щодо гірничозаводської промисловості, то деякі наведені відомості сумнівні. Так, для того, щоб показати негативний вплив ввозу капіталів у країну, наводяться як приклад найбільші дивіденди і чистий прибуток. Але механізм їх отримання не пояснюється, що важливо для об'єктивної оцінки діяльності іноземних компаній. Серед робіт присвячених розвитку промисловості слід виділити працю Є.Рагозіна⁹. Щодо іноземних капіталів автор поділяє погляди Б.Брандта. Але якщо Б.Брандт розглядав промисловість Росії в цілому, то Є.Рагозін досліджував окремі підприємства, створені завдяки іноземному інвестуванню (Юзівський металургійний завод). Зокрема, оцінює технічне оснащення, виробничі потужності, стан соціальної сфери на цьому підприємстві на початковому етапі його розвитку.

Певною мірою питання розвитку економіки Донбасу початку ХХ ст. порушував А.Зак, який досліджував проблеми німецьких інвестицій в економіку Імперської Росії¹⁰. Він докладно зупиняється на характеристиці німецьких капіталів в окремих галузях промисловості. Основна увага в його роботі спрямована на відтворення історії металургійних заводів. З огляду на те, що в регіоні перебував тільки один завод Краматорського металургійного товариства, побудований за участі німецьких капіталів, то А.Зак зупиняється на вивченні самого товариства, не акцентуючи увагу безпосередньо на заводі.

В.Нікольський в своєму дослідженні «Франція і Росія»¹¹ розглядає політичне й економічне співробітництво, висвітлюючи період від ХVІІ ст. до початку ХХ ст. Після аналізу взаємовідносин грошових ринків держав, автор дійшов висновку, що без іноземних капіталів російська промисловість була б приречена на повільний розвиток. Тому він аналізує потреби Росії в іноземних вкладах і перспективи їх розвитку на внутрішньому ринку. Але в цілому книга носить описовий характер. Проте, вона все ж розкриває взаємовплив Франції та Росії в економічній

сфері.

Донбас незмінно фігурував у працях дослідників промислового капіталізму в Росії, процесу монополізації промисловості початку ХХ ст.¹² Для вивчення природних умов регіону цікава інформація міститься у студії гірничого інженера О.Терпигорева «Опис Донецького басейну»¹³. Він викладав у Гірничому училищі й одночасно здійснив величезну роботу по вивченню корисних копалин і природних умов краю. Аналіз цих аспектів свідчить про об'єктивний характер зацікавленості іноземного капіталу в регіоні.

Інформація щодо промисловості на окресленій території міститься також у статтях О.Горлова¹⁴, І.Матвеева¹⁵, К.Пажитнова¹⁶. В них подається цікавий матеріал про початок «вугільної лихоманки» у 80-і роки ХІХ ст., якій приділяється недостатня увага в інших дослідженнях. Зокрема, наводяться висловлювання осіб, тісно пов'язаних із зазначеними галузями індустрії, що дозволяє оцінити увесь процес через призму їх поглядів, як фахівців. Окрім того, в роботах є деякі відомості про прибуток окремих підприємств, про виявлення та розробку кам'яновугільних шахт регіону, загальні відомості про продуктивність заводів тощо.

У працях І.Озерова¹⁷, Л.Кафенгауза¹⁸ та О.Загорського¹⁹ аналізуються процеси монополізації промисловості. І.Озеров розробляв проблеми концентрації промисловості. Був прихильником контролю над монополіями з боку держави; Л.Кафенгауз детально висвітлив діяльність та еволюцію синдикату «Продамет» на основі матеріалів з Міністерства шляхів сполучення, Міністерства торгівлі і промисловості, приватних осіб. О.Загорський велику увагу приділяв кам'яновугільній промисловості і джерелам, які призвели до формування синдикату в цій галузі. У книгах міститься цікавий матеріал про іноземний вплив на ці монополії.

Робітниче питання посідало чільне місце у студіях учених. Йому присвятили свої праці російські вчені І.Верещинський²⁰, Л.Ліберман²¹ та бельгієць М.Ловік²². На початку сторіччя в Україні і Росії склалася складна внутріш-

ньополітична ситуація. Вона примусила звернути більш пильну увагу на стан робітників не лише вітчизняних дослідників, а й іноземних підприємців, зокрема бельгійських. Останні були занепокоєні становищем свого рухомого майна. Автори стали більше уваги приділяти вивченню життєвого рівня шахтарів регіону. Особлива цінність цих досліджень полягає в тому, що їх автори були свідками та безпосередніми учасниками процесів, які розглядали. Однак, дослідження проводились в загальноросійському масштабі, а Донецький регіон розглядався епізодично, схематично.

Низка вчених початку ХХ століття спрямовували свої зусилля на вивчення економічного становища робітничого класу, історії його економічної боротьби і професійної організації. Серед них слід відзначити праці В.Святловського²³, який починав свою трудову і наукову діяльність в Харкові і роботу В.Гриневича²⁴. В них міститься чимало цікавих відомостей про робітників Донбасу, що цілком зрозуміло, адже до початку ХХ ст. на підприємствах регіону нараховувалося лише 170-175 тис. спадкових робітників. Багато цікавих даних про економіку Донбасу 1900-1907 рр. міститься у довідковій і популярній літературі початку століття²⁵.

Таким чином, вже на початку ХХ ст. був закладений вагомий науковий фундамент для вивчення історії розвитку Донбасу кінця ХІХ – початку ХХ століття. Більшість праць цього періоду характеризуються глибоким вивченням джерел, високим рівнем професіоналізму і усвідомленим прагненням до наукової об'єктивності. Але, цілий ряд важливих галузей економіки Донбасу, передусім: аграрний сектор, торгівля, фінанси залишилися поза науковим аналізом.

Соціальні катаклізми і національні революції 1917-1920 рр., що потрясли і зруйнували Російську імперію, перервали не лише еволюційний хід розвитку суспільства, але і звичний хід історичної думки. Встановлення влади більшовиків і їх прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання здобутків тогочасних науковців у дослідженні проблем розвитку Донбасу 1900-1907 рр., які репрезентували дореволюційну на-

уюку думку. Однак, і в цю суперечливу епоху продовжує виходити література, присвячена Донбасу²⁶ чи опосередковано пов'язана з проблемами його розвитку²⁷.

Велика кількість цікавих матеріалів публікувалася в журналі "Господарство Донбасу", друкованому органі Донецької губернської економічної ради. Він виходив у Харкові в 20-і роки. Ряд матеріалів знаходимо у регіональних, республіканських економічних, історичних, громадсько-політичних виданнях. Так, І.Колпаков, у розвідці про технічний стан Маріупольського порту, подає загальний огляд торгівельно-судноплавної діяльності довоєнного періоду (1890-1914 рр.)²⁸. М.Соболев наводить дані про участь Донецької губернії у хлібному експорті з Росії і України²⁹. В.Ренке подає цікаву інформацію про склад гірничих робітників Донбасу до 1917 р.³⁰ Б.Черненко наводить численні відомості про збут донецького вугілля в 1900-1914 рр.³¹ В.Белявенцев досліджує травматизм у вугільній промисловості Донбасу початку ХХ ст.³² Цікавий опис розвитку економічних процесів в Донбасі на початку зазначеного століття представлений у статистичних працях початку 20-х років³³.

Відзначимо, що у 20-і роки виходять перші узагальнюючі праці економістів та істориків радянської України і Росії, в яких досліджуються промислові і соціальні процеси. В них чимало сторінок присвячено історії Донбасу кінця ХІХ – початку ХХ століть³⁴. Ці праці становлять значний інтерес, з огляду на те, що дослідники того часу, особливо в Україні, використовували доволі часто "немарксистську" методологію. До того ж вони були вченими з високим рівнем фахової кваліфікації і широкої наукової орієнтації і користувалися джерелами, що тепер недоступні через їх знищення в добу воєнного лихоліття.

Гострота проблем, з якими зіткнулися більшовики в 20-і роки змушувала їх бути достатньо відвертими. Так, П.Рубін відзначав, що вартість продукції металургії України (порівняно з 1918 р.) в 1923 р. була приблизно в 4-6 разів дорожчою³⁵. В.Ренке – зазначав, що в 1911-1914 р.р. підлітки і неповнолітні робітники складали 7,6% усіх зайнятих на шахтах, а дорослі жінки – 1,6% шахтарів, тоді як в

1921 р. ці показники зросли відповідно до 12,4% і 11% від загальної кількості шахтарів³⁶.

Однак, поступово така відвертість і об'єктивність у працях істориків згасла. В кінці 20-х років ХХ ст. у представників владних структур з явилися нові більш важливі завдання, ніж об'єктивне дослідження історії розвитку Донецького регіону. Зокрема, пошук "ворогів і саботажників", що заважали поступальному просуванню Донбасу до соціалізму³⁷. Пануючим принципом тогочасної історичної науки був постулат партійності, що зводився до інтерпретації історичного досвіду у відповідності з генеральною лінією партії³⁸.

Зацікавленість проблемами історії розвитку Донбасу в 30-40-і роки значно зменшилася. Автори згадували про Донбас кінця ХІХ – початку ХХ ст. тільки для ілюстрації "грандіозних успіхів соціалістичної реконструкції". Слід констатувати, що наукової цінності праці того періоду не мають³⁹.

Після закінчення Другої світової війни історико-економічні дослідження проблем кінця ХІХ – початку ХХ ст. поступово повертаються до кола актуальних проблем. Виходить низка монографій з історії народного господарства СРСР і України. В цьому плані післявоєнне десятиріччя було вельми плідним⁴⁰. Так, праці Г.Бакулева, Д.Шполянського, М.Гефтера, П.Цукерника будувалися, в основному, на реконструкції історії економічного розвитку, Донбасу, а С.Струмилін відводив Донбасу і Придніпров'ю вагоме місце.

Значна увага цьому регіону приділяється у капітальній праці П.Лященко. Автор передусім розглядає концентрацію промисловості в Російській імперії на початку ХХ ст., а також подає огляд розвитку народного господарства національних областей її європейської частини 1900-1917 рр.⁴¹

Незважаючи на те, що марксистсько-ленінська догматика наклала помітний відбиток на усі вказані твори, але історична наука другої половини 40-х – першої половини 50-х років досягла певного поступу у вивченні історії Донбасу. Проте, ці праці поступалися кращим зразкам історіографії 1900-1920 рр., але спектр порушених проблем був

більш широкий. З початку 50-х років в українській радянській історіографії спостерігаємо поширення зацікавленості історією соціально-економічного розвитку України кінця XIX – початку XX ст., у т.ч. окремих регіонів, серед яких і Донбас⁴². Саме у цей період виходять праці таких істориків, як О.Нестеренко, Ф.Лось, П.Шморгун⁴³. У кожній з них наводяться окремі факти з історії Донбасу початку XX ст. Проте предметом спеціального дослідження історія економічного розвитку Донбасу у зазначений період не стала. Так, у популярному нарисі М.Михайлова є спеціальний розділ про Донбас, а в Донецьку і Луганську вийшла низка праць, присвячених 50-річчю революції 1905 р., де порушені окремі проблеми історії регіону⁴⁴.

З другої половини 50-х років починається новий період розвитку історіографії Донбасу, який продовжувався до середини 80-х років, коли перебудова в СРСР і політика гласності призвели до кардинальних зрушень в історичній свідомості суспільства. У вказані три десятиліття розвиток історіографії історії Донбасу відбувався шляхом поступового нагромадження фактичного матеріалу. Порівняно з попередніми працями радянських авторів, статті і монографії, що з'явилися у цей період, містили менше гіпотетичних побудов і спиралися на солідний документальний матеріал.

В ці роки виходять монографії з історії промисловості і сільського господарства України та з історії окремих галузей промисловості, соціальних прошарків населення тощо⁴⁵. Окрім того, з'являються перші фундаментальні історичні дослідження, що безпосередньо розглядали розвиток Донбасу кінця XIX – початку XX ст.⁴⁶ Зокрема, відзначимо студії І.Маєвського, В.Бовикіна, Л.Ананьїна, Е.Крузе та інших російських авторів, в яких проблеми історії Донбасу розглядалися у межах основної проблематики⁴⁷. Змістовні праці вийшли й з-під пера українських вчених. Але коло їх досліджень було дещо обмежене проблемами історії робітничого класу. Це передусім було пов'язано з жорсткими ідеологічними і політичними обмеженнями в неросійських регіонах СРСР⁴⁸.

Розглядаючи праці донецьких істориків 1960-1980 рр., слід зазначити, що вони розробляли більше проблематику історії регіону радянської епохи. Тільки деякі з них (О.Максимов, О.Прийменко) займалися питаннями історії Донбасу кінця XIX - початку XX століть⁴⁹.

Нарешті, аналізуючи проблеми висвітлення історії економічного розвитку Донбасу 1900-1917 рр. в краєзнавчій літературі популярного характеру, слід зазначити, що якість її з наукової точки зору невисока, а зміст і стиль викладу здебільшого мають шаблонний характер⁵⁰.

Політика перебудови, розпочата в СРСР в середині 1980-х років досить швидко призвела до загального усвідомлення того факту, що власну історію ми знаємо досить вибірково. Штучне поєднання інтерпретації історії з більшовицькими догматами, що ревно оберігалися до кінця 80-х років перестало, задовільняти суспільство. Проте, очевидно, така ситуація пояснюється не лише ідеологічним тиском, під яким перебувала історична наука в СРСР, але й рівнем індивідуальної і громадської свідомості, способом і стилем мислення, світоглядом. Тим не менше, глибокий, науковий, позбавлений від демагогії і апологетики аналіз минулого був конче необхідний для вирішення численних соціально-економічних проблем, що постали перед Донбасом і Україною в цілому. Перші спроби такого аналізу були зроблені донецькими істориками ще у кінці 80-х років. Предметом тогочасних досліджень стали явища, події, що раніше залишалися “за кадром”⁵¹.

Крах у 1991 р. тоталітарно-комуністичної системи, розбудова незалежної держави та громадянського суспільства висунули багато нових завдань у дослідженні розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX ст. 90-і роки позначені виходом цікавих праць як в Україні, так і за її межами, які так чи інакше висвітлюють різноманітні аспекти історії Донбасу кінця XIX – початку XX століть. До них слід віднести праці О.Субтельного і Ч.Вінна, а також праці В.Сарбея, І.Самарцева, І.С.Коропецького, О.Щербиніної, Б.Кравченка і багатьох інших⁵².

Таким чином, можемо дійти висновку, що в умовах свободи наукової творчості розкриваються широкі перспективи для розвитку історичної науки. На нашу думку, найбільш

перспективними напрямками дослідження історії Донбасу кінця ХІХ – початку ХХ ст. є перегляд історії економічного розвитку регіону цього періоду. Важливим є вивчення соціальних прошарків промислових, торговельних, фінансових і аграрних підприємців Донбасу, їх соціального, етнічного і професійного складу. Чекають на дослідника і чимало інших питань: вивчення організації місцевої влади і міського самоврядування; дослідження етнічних спільнот в Донбасі та їх взаємовідносин; історія селянства Донбасу тощо. Нового осмислення потребують й такі проблеми як історія пролетаріату, робітничого та революційного руху у Донбасі, що тривалий час були пріоритетними напрямками досліджень в радянській історіографії.

¹ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России.-Харьков, 1908; Его же. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: В 2 т. Харьков, 1915-1924. Т.1-2.

² Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Харьков, 1915. Т.1. С.20-36, 37-57.

³ Там же. С.58-92.

⁴ Там же. С.197-202.

⁵ Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны. СПб.,1889. Т.2.

⁶ Крутиков В.В. Буржуазия Украины та економічна політика царизму в пореформний період. Дніпропетровськ, 1992.

⁷ Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. Пг., 1917.

⁸ Зив В.С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. Германские капиталы. СПб., 1915.

⁹ Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. Екатеринослав, 1895.

¹⁰ Зак А.Н. Немцы и немецкие капиталы в русской промышленности СПб.,1914.

¹¹ Никольский В. Франция и Россия. Очередные вопросы финансовой и экономической политики. Пг., 1917.

¹² Зак А.Н. Промышленный капитализм в России.М.,1908;

Гливиц И. Железная промышленность России. СПб., 1911; Гливиц И.П. Синдикаты в русской железной промышленности.СПб.,1911; Гольдштейн И. Современное положение вопроса о синдикатах в России и за границей // Народное хозяйство. 1910.№4. С.101-120.

¹³ Терпигоров А.М. Описание Донецкого бассейна. (Разработка месторождений). Екатеринослав, 1914-1915 Т. 2. Вып. 1-2.; Його ж. Описание Донецкого бассейна. Харьков, 1918-1922. Т. 6. Вып. 1-2.

¹⁴ Горлов А.Н. История горнозаводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи //Горнозаводское дело. 1915. №27. С. 13-19.

¹⁵ Матвеев И. Очерки Южно-русской горной промышленности // Весник финансов. 1898. №3. С. 194-198.

¹⁶ Пажитнов К.А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на Юге России //Народное хозяйство. 1905. № 3. С. 196-244.

¹⁷ Озеров И.Х. Основы финансов. М., 1917.

¹⁸ Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности. М., 1910.

¹⁹ Загорский О. Синдикаты и тресты. Пг., 1914.

²⁰ Верещинский И.И. Рабочий шахтер в Донском бассейне. М., 1892.

²¹ Либерман Л.В. Условия труда горнорабочих в Донском бассейне //Вестник фабричного законодательства. 1905. № 1.

²² Lauwick M.L. L'industrie dans la Russie Meridionale: Sa Situation, son Avenir. 1907.

²³ Святловский В.В. Харьковский фабричный круг: Отчёт за 1885 г. СПб.,1886.

²⁴ Гриневиц В. Профессиональное движение рабочих в России. Организация союзов. Одесса, б.г.

²⁵ Див.: Адресно-промышленная книга горнопромышленников Юга России на 1900-1901 гг. СПб,1902; Адресный список горнопромышленных предприятий Юга России. Харьков,1916; Вся Екатеринославская губерния.1913. Екатеринослав.1913; Железопрокатные заводы в Константиновке: Устав. Харьков, 1897; Приложение к Всеподданнейшему отчёту Екатеринославского губернатора за 1911 г. Екатеринослав, 1912; Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донскому бассейну на 1914 г. Екатеринослав, 1914; Список фабрик и заводов Российской империи. / Под

ред. В.Е. Варзара. СПб., 1912; Торгово-промышленная справочная книга. Екатеринослав, 1908.

²⁶ Арский Р. Донецкий бассейн. М., 1919; Фомин П.И. Донецкий бассейн. Харьков, 1920.

²⁷ Див.: Народное хозяйство в 1915 г. Петроград, 1918.

²⁸ Колпаков И. Техническое состояние Мариупольского торгового порта // Хозяйство Донбасса. 1923.-№34/35. С.52-54.

²⁹ Соболев М.Н. Экспорт хлеба из России // Хозяйство Донбасса. 1923. №34/35. С.40-45.

³⁰ Ренке В. Характеристика рабочего состава промышленных предприятий Донугля // Хозяйство Донбасса. 1924. №11/12. С.6-23.

³¹ Черненко Б.Г. К вопросу о развитии сбыта донецкого топлива // Хозяйство Донбасса. 1925. №11/12. С.6-23.

³² Белявенцев В.О. О безопасности горных работ: (Итоги горловского съезда) // Хозяйство Донбасса. 1925. №11/12. С.116-123.

³³ Див.: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.). Х., б.г. Т. 1: Промышленность Донбасса.

³⁴ Див.: Яворський М. Україна в епоху капіталізму: У 3 т.-Харків; Полтава, 1924-1925. Т.1-3; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 3 т. Одеса, 1925-1929; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. К., 1925; Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1926; Балабанов М.С. Очерки истории рабочего класса в России: В 3 т. М., 1923-1926; Гессен Ю.И. История горнорабочих СССР: В 2 т. М., 1926-1929; Ельницкий Е. Рабочее движение в России. М., 1925.

³⁵ Див.: Рубин П. Целесообразное техническое и экономическое использование металлургических заводов Юга России: (Доклад, сделанный проф. Рубиным в Укргосплане) // Хозяйство Донбасса. 1923. №34/35. С.22-23.

³⁶ Див.: Ренке В. Характеристика рабочего состава каменноугольных предприятий Донугля // Хозяйство Донбасса. 1924. №7/8. С.92-95.

³⁷ Див.: Экономическая контрреволюция в Донбассе: Итоги Шахтинского дела (1928 г.). Статьи и документы / Под ред. Н.В. Крыленко. М., 1928.

³⁸ Див.: Фрейдлин Б. Проблемы истории рабочего движения // История пролетариата СССР. 1932. №9. С.9-10.

39 Див. наприклад: Кривицкий А.П. Донбасс за 10 лет (1920-1930 гг.) / С предисл. И.И. Шварца. Харьков, 1930; Советская Украина за 20 лет. К., 1938.

⁴⁰ Энциклопедія Українознавства / Під ред. В.Кубійовича, З.Кузелі.Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С.1036, 1083-1087; Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. М., 1950; Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России начала XX в. М., 1953; Гефтер М.Я. Царизм и монополистический капитализм в металлургии Юга России до I мировой войны // Исторические записки. 1953. №43. С.78-96; Струмилин С.Г. История чёрной металлургии в СССР. М., 1954. Т.1; Цукерник П.А. Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк. М., 1954; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955.

⁴¹ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Капитализм. М., 1948. Т.2. С.294-324, 479-489.

⁴² Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. М., 1954.

⁴³ Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. К., 1955; Шморгун П.М. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. М., 1955.

⁴⁴ Див.: Михайлов Н.Н. Над картою Родины. Політико-економічний очерк. М., 1954. С.38-39, 185-193, 406-414; Гончаренко Н.Г. Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции. Ворошиловград, 1955; 1905 год в Донбассе: Из воспоминаний участников первой русской революции. Сталино, 1955; Максимов А.М. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 г. Сталино, 1956.

⁴⁵ Див.: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1962. Ч.2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво; Розенфельд Я.С., Клименко К.И. История машиностроения СССР. М., 1961; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т.1; Історія селянства Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т.1; История Украинской ССР: В 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. К., 1983. Т.5: Украина в период империализма.

⁴⁶ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Донецька область.

К., 1970; История рабочих Донбасса: К., 1981. Т.1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму.

⁴⁷ Маевский И.В. Экономика русской промышленности в годы первой мировой войны. М., 1957; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитализма в России. М., 1967; Ананьин Л.И. Россия и международный капитал. Л., 1970; Крузе Э.Э. Условия и быт рабочего класса России в 1900 – 1914 гг. Л., 1981.

⁴⁸ Стадник М.И., Прохоренко М.Ф. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1959; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910–1914 гг.). К., 1966; Болясний І.А. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910 – 1914 рр. Харків, 1963; Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України наприкінці ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідом. зб. К., 1971. Вип. 6. С.30-38.; Корнійчук Л.Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії // Там само. С. 80-88.

⁴⁹ Див.: Максимов А.М. Революционное движение в Донбассе в 1905 – 1907 гг. // Тр. Донецк. индустр. ин-та. Донецк, 1958. Т.30. Вып.1. С.5-32; Его же. Положение пролетариата Донбасса и его революционная борьба в 1900 – 1903 гг. // Там же. Донецк, 1959. Т.153. Вып.3. С.5-26; Его же. На баррикадах. Донецк, 1973; Прийменко О. Роль більшовиків в організації профспілок Придніпров'я і Донбасу (1905 – 1909 рр.) // УІЖ. 1965. №4. С.86-95; Его же. Особенности формирования рабочего класса горнопромышленного Юга России в конце ХІХ – нач. ХХ в. // Тез. док. и сообщ науч. конф. ДонГУ. Донецк, 1967. С.55-57; Его же. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 – февраль 1917 гг.). К.; Донецк, 1977; Його ж. Культурно-освітні заклади робітників Півдня Росії в 1905 – 1907 рр. // Питання історії СРСР. Харків, 1978. Вип.23. С.89-90; Его же. Борьба рабочих горнопромышленного Юга России за культурно-просветительские организации в 1907 – 1910 гг. // Вопросы истории СССР. Харьков, 1986. Вып. 31. С.99-106. та ін.

⁵⁰ Див.: Левицкий Ю. Донецкий бассейн за 40 лет Советской власти. Сталино, 1957; Замковой Б.П. Донбасс индустриальный. Сталино, 1958; Догентмян Р.Э. Индустриальное развитие Ворошиловградской области за 40 лет Советской власти // Учен. зап. Ворошиловград. гос. пед. ин-т. Ворошиловград, 1957; Запоро-

жец М.Я. Истоки великих свершений. Донецк, 1972; Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела / Сост. С.П. Булкин, М.Е. Миронов. Донецк, 1972; Книга о Донбассе. Изд. 2-е, перераб. Донецк, 1977.

⁵¹ Бурносов В., Никольский В. От рождения к возрождению. К 100-летию кооперации Донбасса // Вечерний Донецк. 1988. 28 июня; Прийменко А., Бурносов В. В начале пути: К 100-летию Донецкой кооперации // Донбас. 1989. №1. С.82-86; Прийменко А.И. Внешкольное просвещение в Донбассе в 1900–1917 гг. // Народное образование Донецкой области: История и современность (К 200-летию образования первой школы в Донбассе): Тез. док. и выст. Донецк, 1990. С.9-11.

⁵² Див.: Новые страницы истории Донбасса. Донецк, 1992. Кн. 1, 2; Сарбей В.Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Уіж. 1992. №6. С.40-46; Донбасс: прошлое, настоящее, будущее: Формирование и развитие трудовых традиций. Краматорск, 1993; Донбасс и Приазовье: Тез. докл. междунар. конфер. Мариуполь, 1993; Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початку ХХ ст. // УІЖ. 1994. №4. С. 19-29; Летопись Донбасса: Краеведч. сб. Донецк, 1994. Вып.2; Новые страницы истории Донбасса. Донецк, 1994. Кн. 3; Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К., 1995. С. 97, 220; Щербинина Е.В. Франко-бельгийские капиталы и их место в угольной промышленности Донбасса в конце ХІХ – начале ХХ вв. // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Донецк, 1995. С. 86-87; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. К., 1997. С. 63–67.